

Az antihellenistikus apológia az őskeresztyén egyházban Quadrátustól Lactantiusig.

Athenagoras. Főművének (*πρεσβεία περὶ χριστιανῶν*) címe szerint Marcus Aurelius császárhoz fordult, hogy kérérdíratában (*supplicatio*) a keresztények iránt jóindulatra hangolja. Műve folyamán sehol sem beszél korábbi életéről, de a cím: Athenagoras, a keresztényen filozófus, valamint a klasszikus irodalom alapos ismerete (az egyébként nem hosszú Apológiában 55-ször idéz görög költőket és filozófusokat), végül a görög filozófia iránt való barátságos magaviselete mutatják, hogy korábban, megtérése előtt művelt pogány volt, aki csak későn lett keresztény, hogy milyen uton nem mondja meg, amennyiben azonban a császárt a szentiratokhoz utalja, amennyiben hangsúlyozza, hogy onnét kell meríteni, ahonnet vallási tekintetben egyedül jogosult az ismeretszerzés — mert Istenről csak Istentől lehet tanulni¹ (9 f.) — valószínű, hogy az Írás révén. Felfogása szerint az apologetikának feladata elsősorban, hogy visszautasítsa azon rágalmakat, amelyek alapján méltatlanul tekintik a keresztényeket erkölcstelen, államellenes embereknek, azután hogy ezzel szemben a dolgok igazi mibenlétét feltárja. Kettős célt akar így elérni: egyfelől a császár végre megfogja ismerni a keresztények ügyét, másfelől épen ennek következtében a keresztényeknek nem kell a méltatlan szóbeszéd miatt ártatlanul szenvedni². (2) Ezért szükségesnek véli, hogy a legészellenesebb támadásokra is válaszoljon, hogy így még csak a látszatát is elkerülje annak, mintha a keresztényen vallás a bizonyítékok hiánya miatt nevetséges és maguk a vádak igazak volnának. (4) De elméleti szempontból is szükség van apologetikai működéésre. Mert amint a „Halottak feltámadása“ (*περὶ ἀναστασέως νεκρῶν*) című művében kifejti: mindentéle felfogás és tan, amely az objektív igazságról szól, csakhamar hazug hozzátételekkel (*τὶ ψεῦδος*) bővül, amelyek a hazugság terjesztését tették főfeladatukká az igazság elnyomhatása végett³ (*De resurrectione. c. 1.*) Ez a körülmény okozza a véleményeknek olyan nagy zürza-

¹ . . . νομίζω καὶ ἡμεῖς . . . οὐκ ἀνοήτοις γεγονέναι οὔτε τῶν Μωσέως . . . καὶ τῶν λοιπῶν προφητῶν . . . συγχρησαμένον τοῦ πνεύματος ὡσεὶ καὶ ἀληθῆς αὐτὸν ἐπινεύσαι.

² . . . ἡμεῖς τε γὰρ οὐ πρὸς ἀγνοίας ἰξαιμαρτήσατε καὶ ἡμεῖς . . . παυσόμεθα πολεμιόημενοι.

³ . . . ἀλλ' ὑπὸ τῶν τὴν ἐκθεσιμον σποράν ἐπι διαφθορᾷ τῆς ἀληθείας τετυμηκότων σπουδαζόμενον.

varát. Hiszen már az igazságnak egyetlen pontja sincs (οὐδὲν γὰρ τῶν ἀληθῶν), amelyet annak ellenségei meg ne támadtak volna, Isten lényegét, megismerését, működését és az ezzel összefüggő tanokat, amelyek a vallásos élet számára irányadók. (ib.) Úgy, hogy egyesek végkép lemondtak arról, hogy az igazságot vallási dolgokban megismerjék, míg mások a szubjektivizmushoz térnek vissza, ismét mások a kézzel foghatót is tudatosan szkeptikusan szemlélik¹. (ib.) Ezért azt hiszi, hogy azok számára, akik vallási dolgok iránt érdeklődnek, kettős, tudományos megbeszélésre van szükség az egyik az igazságért (ὕπερ τῆς ἀληθείας) a másik az igazságról (περὶ τῆς ἀληθείας) szól, úgy, hogy az első a hitetlenek és kétkedők, az utóbbi pedig azok számára való, akik jó szívvel fogadják be az igazságot. (ib.)

Első tekintetre azt hinnők, hogy csak az igazságért való beszéd apologetikus és az igazságról való inkább dogmatikus. Felfogásának közelebbi megvizsgálása után azonban látjuk, hogy mind a kettő az apologetika körébe tartozik, mint ugyanazon eljárás két különböző neme, az egyik inkább negatív, a másik inkább pozitív. Az igazságért való beszéd a hitetlenségnek megcáfolása az igazságról való beszéd az igaz hit feltüntetése, mindakettő apologetikus szempontból². (De res. c. 11.)

E kettős eljárás azonban nem egyformán fontos. Az igazságról való beszéd szükségesebb az igazságért való beszédnél, amennyiben az igazság kimutatása fontosabb a hazugság visszautasításánál. Amaz minden emberre nézve szükséges a biztonság és üdv szempontjából³ (c. 11) ez a hitetlenek és kétkedők számára⁴ (c. 1). Ezért a természetes sorrend az volna, hogy az igazságról való beszéd az igazságért való beszédet megelőzze (ib.) de ennek ellenére is célszerűségi szempontból gyakran felcserélik a sorrendet (ib.) először szólnak az igazságért s azután az igazságról (11.) Hiszen a szántóvető ember is a jobb termés elérése végett irtja ki először a bozótot, s csak azután veti el magot, az orvos se tudna a beteg testen segíteni, ha a benne fészkelő bajt ki nem hajtja, vagy a jönni készült fel nem tartja, épúgy az igazság tanítója is senkit sem győzhetne meg az igazságról való beszédével addig, amíg a hallgatónak a lelkében csak egy tévelygés is van, amely a bizonyítéknak ellenmond⁵. (1.) Az igazságért való beszéd megsemmisíti a hitetlenséget, amely sokaknak nehéz gondot okoz, és azokat, akik abban a veszélyben vannak, hogy ingadozók vagy tévhitűek legyenek, ettől megszabadítja. (11.) Az igazságért

¹ Ἄλλ' οἱ μὲν παντὶ καὶ καθάπαξ ἀπογινώσκουσι τὴν περὶ τούτων ἀλήθειαν, οἱ δὲ πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτοῖς διαστρέφουσιν, οἱ δὲ καὶ περὶ τῶν ἐμφανῶν ἀπορεῖν ἐπιτηδεύουσιν.

² . . . τὸ ψεῦδος ἐλέγχειν . . . ἢν ἀληθεῖν κρατύνειν.

³ ἀναγκαῖος ὢν πᾶσιν ἀνθρώποις πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν.

⁴ . . . πρὸς τοὺς ἀπιστοῦντας ἢ τοὺς ἀμφιβάλλοντας.

⁵ . . . περὶ δὲ τὸν ἀντιπαραστήσαντα τινὸς ὑποκρούσεως τῇ τῶν ἀκούοντων διανοίᾳ καὶ τοῖς λόγοις ἀπιστατοῦσας.

való beszéd teljesen eléri célját, ha a hitetlenség belső ellenmondását feltünteti, s ez annnyival könnyebb, mert a hitetlenek hitetlenségük számára megfelelő érvekkel előállni nem tudnak¹ (1.) Az igazságról való beszéd a hit tárgyának a mibenlétét fejt ki, de célját teljesen el nem éri, mert ha mindjárt a hit tárgya a kétkedésre vagy hitetlenségre legkisebb okot sem szolgáltat (1), adaequat módon nem beszélhet róla. A hitetlenség logikai hiányait nehézség nélkül fel lehet tüntetni, ellenben a keresztyén igazságot úgy megvédelmezni, hogy a hitetlen minden kétkedése megszűnjék, nem lehet.

Ez vezet át a filozófiáról való felfogására. A görög filozófia az emberi szellemnek az igazság után való törekvése, (Suppl. 5—6) amely ilyenformán szemléltetővé teszi, hogy az embernek szüksége van az igazságra. De a görög filozófiának, általában az emberi gondolkodásnak nagy tévedését abban látja, hogy önmagától akar olyan dolgok ismeretére eljutni, amelyek megismerési körén kívül esnek. A görögök nem ismerhették fel a teljes igazságot, mert Istenről, nem Istentől akartak tanulni² (c. 7.) Ezért jutott ki-ki más felfogásra az istenségre vonatkozólag, (ib.) bár ezért nem tekinthetők atheistáknak (5.), ellenkezőleg, elismerést érdemelnek, hogy ilyen nagy feladat megoldásához fogtak. A végső ítéletet azonban ez az elismerés nem befolyásolja. Az istenségre vonatkozó felfogásuk ugyan tisztább és világosabb, mint a bálványimádó népe (ib.) mivel azonban néhányan közülük a teljes atheizmusba (Diagoras) sülyedtek, nyilvánvaló, hogy az általuk választott út nem az igazi. (ib.) A kétféle bölcsesség gyakorlati következményeire ő is nagy gondot fordít. Mire akar segíteni az igazi filozófia? A tiszta életre és ezáltal az emberi boldogságra. Elérte-e ezt a görög filozófia? Semmi esetre. Igaz, találhatók a görögök közt tanult emberek, akik hamis következtetéseket megoldanak, két értelműséget megfejtenek, a szavak eredetét megfejtik, olyanok is, akik hasonló hangzású, vagy rokon szavakat, axiomákat és kategorémákat tesznek vizsgálat tárgyává, és meg tudják állapítani az alany és állítmány mibenlétét, — de hol találhatók ezen bölcsék közt olyanok, akik hangsúlyoznák, hogy ilyen és ehhez hasonló tanítások által tanítványaikat boldogokká teszik, olyan érzületűvé, hogy ellenségeiket gyűlölet helyett szeressék, pedig ez a fő dolog, és ilyeneket nem találunk. Bár élet feladatukká tették azt, hogy szép szavakat szóljanak, de nem azt, hogy szép példát mutassanak. A keresztyéneknél ellenben találhatók emberek tudományos képzettség nélkül, mesteremberek és öregasszonyok, akik bár kevésbé képesek arra, hogy a keresztyén tanítás hasznát szavakban kifejezzék . . . de életükben azt szemléltetővé teszik, mert bár nem tartanak szónoklatokat, de jó cselekedeteket mutatnak fel, amennyiben embertársaikat úgy szeretik, mint saját magukat. (11.)

¹ . . . οὐδ' αἰτίαν εὐρίσκοντες εἰπεῖν εἰλόγον δι' ἣν ἀπίστοισιν ἢ διαποροῦσιν.

² ὡς οὐ παρα θεοῦ περὶ θεοῦ ἀξιόσαντες μαθεῖν, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἕκαστος.

Amint tehát a görög filozófia gyakorlati eredménytelenségéből joggal lehetett következtetni elméleti hiányaira, úgy a keresztyén tanítás igazságát mutatják gyakorlati eredményei. (ib.). Ez a fő érv; emellett azonban hivatkozik a keresztyén igazság bizonyításánál a prófétákra (7.) akiket felfogása szerint a Szentlélek úgy használt, mint a fuvalás a fuvolát (9), akik által az isteni bölcsesség magát kinyilatkoztatta. Bár maga is érzi, hogy ez a bizonyítás abszolút erejű nem lehet — ilyent nem is lehet találni, hozzá teszi, hogy a valószínűség mellette szól, mert az ellentétes felfogást még kevésbé lehet megmagyarázni; a hitetlenek hitelenségük észszerű okát nem tudják adni. (1).

Theophilus. Művének címe: Θεοφιλου προς Αυτολυκόν, elárulja, hogy nem egy a pogány felsőbbbséghez intézett védőíratról van szó, hanem egy pogány magánemberhez intézett terjedelmes levélről, vagy helyesebben a pogányés keresztyén vallás mibenlétének nyugodt hangú fejtegetéséről. A munka megírására a pogány Autolikos indítja, aki őt keresztyén neve miatt gúnyolja. Az indítás tehát itt is pogány részről történik. Az első könyv 14. fejezetében szól megtéréséről: Volt idő, amikor ő is hitetlen volt (a feltámadásról beszél), most azonban a dolgok mérlegelése után hisz, annyival inkább, mert a próféták szent iratai kezébe kerültek¹. Saját erejéből tehát ő is csak a pogányság hiábavalóságának beismerésére jutott, de hogy lelke szükségletét kielégíthesse, az írásra kellett fordulnia. Példája mutatja, hogy saját apologetikai tevékenységétől mit várhatunk. Arra akar utalni, hogy a keresztyén vallás nélkül nem lehetünk boldogok, az igazságot a magunk erejéből meg nem szerezhetjük. Ismételten kifejezi, hogy emberi megfontolások eredményeként nem válthatja fel a korábbi hitelenséget a hit. Bármit mondjunk, — szól — a hitetlen mindig talál kibúvót. Úgy látszik, hogy egy feltámadt halottat is hiába mutatna a pogánynak, akkor sem hinne² (I. 13). Irata tehát csak útmutató akar lenni az igazság megtalálására. Vedd hát ez iratot, mondja a harmadik könyv végén, hogy legyen tanácsadód és az igazság záloga birtokodban legyen³ (III. 30).

Autolikos balgaságnak tekinti a keresztyénséget, mert a hit fontosságát hangsúlyozza. Hitre azonban, véli Theophilus mindenütt szükség van; a hit mindenütt mindeneket megelőz, úgy az elméleti gondolkozás, mint gyakorlati életben. Összes tudásunk, egész gyakorlati életünk a hitnek alapján épül fel (I. 8). Melyik földműves arathat, ha előbb nem bizza a magot a földre; ki mehet tengerre, ha nem bizza magát a hajóra és kormányosra; melyik beteg gyógyulhat meg ha előbb nem bizza magát az orvosra; melyik tudományt, vagy művészetet lehet elsajátítani a tanítómesterbe vetett hit

¹ και γάρ ἐγὼ ἠπίστων τοῦτο ἐνεσθαι, ἀλλὰ νῦν κατανοήσας αὐτὰ πιστεύω, ἅμια καὶ ἐπιτυχῶν ἱεραῖς γραφαῖς τῶν ἀγίων προφητῶν.

² Ἰσως καὶ ἐπιθεῖξω σοὶ νεκρὸν ἐγεγενῆντα καὶ ζῶντα, καὶ τοῦτο ἀπιστήσεις.

³ . . . Εἰ οὖν βούλῃς ἀκριβῶς ἐνταυτῆς τούτοις, ὅπως σχῆς σύμβουλον καὶ ἀβραβῶνα τῆς ἀληθείας.

nélkül. Ha tehát a földmives a földben, a hajós a hajóban, a beteg az orvosban bizik, miért nem akar Autolikos az Istenben bizni? (I. 13.) Ezen alapvető jellegű, értékes nyilatkozatok után igyekszik nagy vonásokban a keresztényiség és a filozófia állításait egymásmellé helyezni abból a célból, hogy a keresztényen tannak az igazságát az ész ítélőszéke előtt is kimutassa. Már első tekintetre is láthatjuk, a hogy görög filozófusok összeírnak mindenfélét, hogy hiu dicsőségre jussanak. (III. 1.) De törekvésük pozitív eredményre nem járt (III. 2.), hiszen a legfontosabb kérdésekben ellenkeznek egymással (III. 7. 8.), sokszor ugyanaz az író ellenmond önmagának. (III. 3.) A „filozófusoknak tévedéssel teljes karában“ ehhez hasonlót gyakran találhatunk. (III. 6.) Még az erkölcsös Plátó is állít olyan tétéleket, melyeket nem lehet elfogadni. (ib.). Azután ami a földolog, a görögök önmagukra hivatkoznak, a kereszténynek az írásra, amely idősebb az egész görögségnél, s így tudatosan, vagy öntudatlanul használták azt (II. 12), s épen az mutatja ezen írások isteni eredetét, hogy használásuk révén sem tudtak olyan eredményre jutni, mint a kereszténynek. (II. 10). Az ember egyszerűen nem tudja utánozni ez iratokat. (II. 12). A keresztény bölcsesség kényszeríti hivatkozni, hogy az alapelveknek megfelelően éljenek. (III. 15), s ha látszólag a sokratesi alapelveket állítja fel: az igazságot csak meg kell ismerni, hogy elfogadjuk, hozzá teszi, hogy épen ez a megismerés nem történhetik önerőnkől.

Minucius. Ha mindjárt ő vele a latin apologetákhoz és így többé kevésbé más gondolatvilágba jutunk, mégis épen közte és Theophilus közt több közös vonást találhatunk. Az ő „Octaviusa“ sem a pogány felsőbbséghez intézett védőirat, hanem baráti körben lefolyt beszélgetés. Nagy rhetorikai és költői erővel rajzolja meg a megfelelő keretet, amelyben Octaviust, aki a keresztényiség ügyét védelmezi, Ceciliust, aki azt támadja, és saját magát is az Ostia mellett fekvő tenger partján mutatja be, ahol a pogány Cecilius egy Serapis kép felé tisztelete jeléül csókot vet. Octavius ezt nevetségesnek tartja, mire egy elejétől végig érdekes beszélgetés, vitatkozás veszi kezdetét melyben Cecilius álláspontját igazolja, de csakhamar áttér a keresztényiség támadására.

Amennyiben párbeszédéről van szó, feladatunk szempontjából szükséges a beszélgetés eredményére tekintenünk, hogy így a szerzőnek a keresztény hit védeleméről való felfogását megismerjük. A párbeszéd végén Cecilius beismeri, hogy Octavius legyőzte, és megváltoztatja véleményét az istenségre vonatkozólag. Ez a körülmény látszólag ellen mond az apológia értékéről és elérhető eredményeiről az eddigi apologetéknál talált felfogásnak, mert hiszen a pogány Cecilius intellektuális megfontolások útján tér meg; csak hogy nem szabad figyelmen kívül hagynunk egyfelől, hogy Cecilius maga is beismeri az emberi értelem gyengeségét a legfőbb dolgokra vonatkozólag, úgy, hogy az indifferentizmus álláspontján áll, s az atyák vallását csak azért tartja meg, mert jobbat nem ismer, másfelől pedig, hogy, bár beismeri Octavius felsőbbségét,

hozzáteszi, még nem döntött minden kérdésben, s véleményét még több dologra vonatkozólag fenntartja (40). Azután Octavius példája, aki korábban szintén pogány volt, mutatja, hogy Minucius felfogása is megegyezik az eddig helyesnek találttal. Korábban, szellemi elvakultságának és balgaságának idején Octavius is azt hitte, hogy a keresztyének törvényellenes módon viselkednek, de most csodálkozik azon, hogy akik ilyen híreket terjesztenek, a dolgok valódi állását nem vizsgálják meg! (28.) Ő tehát megvizsgálta a dolgokat, a keresztyénségről akarván egyet mást megtudni, a keresztyénséghez fordult. Mindezek alapján bátran sorozhatjuk Minuciust is az eddigi felfogás hívei közé.

A filozófiára vonatkozólag Cecilius felveti a kérdést, hogy vajjon jogosult-e a bizonytalan kutatás minden ember számára. Felfogása szerint, amennyiben pozitív eredményekre nem juthatunk, a kutatást hagyjuk a filozófusokra. A világon minden bizonytalan, és a legjobb esetben is csak valószínűségi ítéleteket alkothatunk, ezért nem szabad valamely véleményt vakon elfogadnunk; mégis fájdalommal kénytelen látni, hogy egyszerű, tanulatlan emberek ítéletet mondanak a legnehezebb problémákról, holott az évszázados kutatás és számos filozófiai iskola nem jutott e tekintetben egyhangú eredményre, ami érthető is, mert az isteni ismerés és az emberi középszerűség közt igen nagy különbség van. És mivel nem tudjuk, hogy mi van az ég felett és a föld alatt, elégséges, ha meg maradunk a régi principium mellett ismerd meg önmagadat² (c. 5.) Aki minden áron filozófálni akar, az menjen Sokrateshez, akitől megtanulhatja, hogy önmagunkon kívül mást nem ismerhetünk meg. Annak a beismerésében, hogy semmit sem tudunk, éri el az emberi filozófia a tetőfokát. Annak a bölcsnek volt igaza, akit egy király az igazságra vonatkozólag megkérdezvén egy napi gondolkozási időt kért, majd a határidő leteltével új haladékot, míg végül bevallotta, hogy minél tovább gondolkodik a kérdéstről, annál nehezebbnek tűnik az fel előtte. Ő (Cecilius) is ezen a véleményen van: ami bizonytalan, azt tegyük félre, és amiben nagy filozófusok sem tudtak megegyezésre jutni, azt ne akarják egyszerű emberek könnyelműen elintézni³. (13.)

Ezen felfogás ellenében amely a keresztyéneknek a filozofálást meg akarja tiltani, Octavius mindenk előtt azt hangsúlyozza, hogy a kutatás szabadsága minden embert megillet, mert hiszen ter-

¹ *Quam autem iniquum sit, incognitis et inexploratis iudicare . . . et nos enim idem fuimus . . . et sentiebamus quasi, Christiani monstra colerent.*

² *Omnia in rebus humana dubia, incerta, suspensa . . . itaque indignandum omnibus . . . audere quosdam, et hoc studiorum rudes . . . certum aliquid de summa rerum ac maistate decernere de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat . . . absit ab exploratione divina humana mediocritas . . . satis,que nosmetipsos familiaris noverimus.*

³ *. . . eius viri . . . nota responsio est: quod supra nos nihil ad nos . . . mea quoque opinione, quae sunt dubia, reliquenda sunt.*

mészettől fogva mindenkinek van belátása. Nem a kutató személye jön tekintetbe, hanem az igazság, amit kutat¹ (16). Nem akarja ezzel azt mondani, hogy az igazság kutatása csak a keresztyéneknek kiváltsága. A filozófusok ezt épen oly joggal megtehetik, de hiszen mielőtt a filozófusok ismertekké lettek, ők is egyszerű plebejusok voltak, akik csak az ész erejével küzdötték fel magukat arra a polcra, amelyen állnak. (ib.) Ha Cecilius felfogása szerint az „ismerd meg önmagadat“ filozófiai elv elégséges, úgy erre azt válaszolja, hogy a körülöttünk levő világ ismerete nélkül önmagunkat sem ismerhetjük meg. Amint az állampolgár a társadalomnak csak úgy lehet hasznos tagja, ha tisztában van az állam és hasonló intézmények mibenlétével, úgy általában az emberi társadalomnak csak úgy lehet valaki hasznos tagja, ha azon kérdésekről, amelyek kell, hogy mindenkit érdekeljenek, világos ismerete van. (17)². Nem csak jogos tehát, hanem szükséges is, hogy a keresztyének a végső dolgokra vonatkozólag ítéletet mondjanak. Sőt még tovább megy. A filozófusok e kérdésekben nem értenek egyet egymással, míg a keresztyének egyet értenek. A filozófusok csak törekesznek az igazság után a keresztyének birtokában vannak. (38.) Az ő bölcseségük, bár nem a filozófusok köpenyébe burkolt, feleletet tud adni e nehéz kérdésekre³. (ib.) Így állítja fel a következtetést: mivel a filozófusok az igazság megismerésére nem jutottak el és mivel a keresztyének az igazságot megismerték, ezt csak isteni segítséggel teheték. (34).

Tertullianus. A változott viszonyok — a filozófáló Athén helyett a gyakorlatias érzékű Rómában vagyunk, — nála is több tekintetben megváltoztatott eljárást követelnek apologetikai szempontból. Az abstract bizonyítási mód helyett a gyakorlati lép előtérbe, és Tertullian, a púnok forró vérű fia már származásánál fogva is inkább hajlik ez utóbbi irány felé, és megtalálja a helyes fegyvert, amellyel az igazságára büszke Rómát megsebezheti. A keresztyének ellen szórt vádak legnagyobb részt a keresztyének erkölcstelen, államellenes életére vonatkoznak. Olyan embereknek, mint ők, egyáltalában nem szabad létezniök (Ap. i.) Ezért „Apologeticum-át“ oly célból írja, hogy, mivel már a nyilvános védekezés nincs megengedve, legalább egy ilyen néma írással siethessen a keresztyének védelmére⁴ (1.) Mint a keresztyének védő ügyvéde utasítja vissza a hazug rágalmakat, és mondja, hogy ott, a pogányok közt, a vádlók közt keressék azon bűnöket, amelyekkel őket vádolják. Ezt az erőteljes hangot azért is szükségesnek véli, mert mint a „De testimonio animae“ című szintén apologetikai jellegű művében

¹ ... cum non disputantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas requiratur.

² ... quod ipsum (hominem nosse se) explorare et erudere sine universitatis inquisitione non possumus ... nec possis pulchre gerere rem civilem, nisi cognoveris hanc communem omnium mundi civitatem.

³ Nos non habitu sapientiam, sed mente praeferimus.

⁴ ... Liceat veritati vel occulta via tacitarum literarum ad aures vestras pervenire.

mondja: a keresztyénség tudományos védelmezését a pogányok kevésre becsülik, hiszen elvakultságukban még saját íróik ellen is állást foglalnak, ha azok valamiképen a bizonyítás közben a keresztyén apologetikához közel jutnak¹ (1.) Ezért a keresztyén hit védelmezésénél a főfeladatot abban látja, hogy a jogtalan gyanúsításokat kereken visszautasítsa, a keresztyének ártatlanságát nyilvános és magánéletükre vonatkozólag védelmezze, s csak azután mutassa ki a keresztyén hit elsőbbségét a bálványimádással, szemben. Korábban ő is azok sorában volt, akik a keresztyéneket kinevetik: *haec et nos risimus aliquando.* (Ap. 18) *Peccator omnium notarum cum sim* (De poena 12), de az Irás megismerése után keresztyénné lesz, különösen az utolsó ítéletre vonatkozó részeinek a meggondolása után: ... *nos, ... qui ad istam disciplinam metu praedicationis iudicii transvolamus* (De test. an. c. 2). Apológiával tehát csak a figyelmet hívja fel a keresztyének ügyére; mert ha egyszer a figyelmet felhívta rá, úgy az emberek kényszerítve érzik magukat arra, hogy megvizsgálják, mi rejlik tulajdonképpen mögötte, miután megvizsgálták, készséggel fogadják azt el, és szenvednek önként, hogy Isten kegyelmét teljesen elérjék². (Ap. 51.)

Bár állásfoglalása a filozófiával szemben nem barátságos, de nem is ellenséges, mint Tatiáné. Gyakorlatias gondolkozásánál fogva hangsúlyozza, hogy az élet a próbakő, amely a filozófia és keresztyénség értékét megmutatja, és az élet a keresztyénség mellett dönt. A keresztyén igazság az élet igazsága (46) azért fájdalmas iróniával mondja: ők az okosak, mi a balgák, őket tisztelik, minket gúnyolnak ki, sőt büntetnek meg; de feltéve, hogy az általunk védelmezett tanok csakugyan hamisak volnának, ha pusztá képzelműek is, úgy mégis szükségesek; ha balgatagok is, de hasznosak, mert hiszen követőiket arra kényszerítik, hogy jobb életet folytassanak³. (49.) A keresztyén igazság hasznára van követőinek, mert erkölcsi erőt kölcsönöz nekik, úgy, hogy életük majdnem bűnnélkülinek tekinthető. (49, 50)

Bizonyos megegyezés elméleti téren nem tagadható a filozófia és a keresztyénség közt; a filozófusok is megtalálják néha az igazságot, amint hogy arra néha véletlenül is rájuthatunk. Viharban, amikor az ég és föld jelei nem láthatók, néha csodás véletlen folytán is eljutnak a hajósok a kikötőbe, néha vaktában is megtalálható a be- vagy kijárás (De anima c. 2). Sőt tovább menve a filozófusok és költők, és általában a világi tudomány

¹ ... Sed ne suis quidem magistris alias probatissimis atque lectissimis fide inclinavit humana de incredulitate duritia, si cubi in argumenta christianae defensionis impingunt. . . .

² Quis enim non contemplatione eius concutitur ad requirendum, quid intus in re sit? quis non, ubi requisivit, accedit, ubi accessit, pati exoptat, ut totam Dei gratiam redimat.

³ Illi prudentes, nos inepti, illi honorandi, nos irridendi, immo eo amplius et puniendi. Falsa sunt, quae tuemur . . . attamen necessaria; inepta, attamen utilia, siquidem meliores fieri coguntur, qui eis credunt.

mestereinek leginkább elterjedt könyveiből ki lehet szedegetni a bizonyítékokat a kereszténység mellett, s így saját fegyvereikkel sujhathják le őket... egyesek a keresztények közül irtak is ilyen jellegű műveket, de sajnos a pogányok elfogultságukban nem méltatják ezeket figyelemre (c. i.). Ezért tart ilyen irányú vitatkozást meddőnek, mert ha igaz is, hogy a filozófiát is, a kereszténységet is szellemi fáradság révén lehet csak elsajátítani, hiszen kereszténynek sem születik az ember, hanem azzá lesz. (Ap. 18) de — és ez az elvi különbség, — nem a saját erejéből, hanem az Írás vezetése alatt. Csak Isten segítségével ismerhetjük meg, amit Istentől kaptunk, vagy senki által, mert csak Isten fedheti fel, amit ő elrejtett¹ (De an 1, 2). A kereszténység az ég iskolájából való bölcsesség (2); az emberi filozófiának hiánya épen abban van, hogy Isten számára semmit sem akar fenntartani, hanem a természet törvényeihez köti a maga gondolatait. (ib.) A továbbiakban az ismert módon hangsúlyozza, hogy a filozófia és kereszténység esetleges megegyezése a szentiratok közös használatára vezethető vissza, amelyet a költők és sophisták is használtak (Ap. 47.), igaz hogy rosszul, mert sokat nem értettek meg belőlük (ib.). Nagy hibája a görög filozófiának, hogy a maga dicsőségét keresi és az embereket inkább a kifejezés mód, mint a tartalom által akarja megnyerni (De an. c. 2), hogy mindent meg akar magyarázni, s azután mindent kétségbevonni, hogy egyszer egymásmellé állítja a dolgokat, másszor elkülöníti, következtet a bizonyosról a bizonytalanra, és még a benne tényleg meg levő igazságot is annyira felékesíti idegenszerű sallanggal, hogy ez az igazságnak legnagyobb kárára van. (ib.) Mindennek láttára fel kell kiáltania: micsoda köze van egymáshoz a filozófusnak és a kereszténynek, Görögország és az ég polgárának?² (Ap. 46.)

Clemens. Pädagogus I, II₆₂ szerint korábban előkelő pogány volt. Három főműve (Protreptikos. Paidagogos. Stromateis) egy többé-kevésbé összefüggő trilogiát alkotnak, amelyek a kereszténységbe való fokozatos bevezetést igyekeznek elősegíteni. Némi szabadsággal apologetika ethika és dogmatika névvel nevezhetnők őket. Bár feladatunk megoldásánál a Stromateist is használhatjuk — különösen a filozófiának a keresztényen valláshoz való viszony megítélésénél, elsősorban mégis a két előző műre kell tekintettel lennünk, mert mint maga mondja (Str. I₁₈, VI₁₂) harmadik műve azok számára való, akik már a keresztényen igazságban nagykoruak. Az avatatlanokra itt nincs tekintettel, mert itt a kereszténységet dogmatikai szempontból az egyháztörténelem alapján tárgyalja. Kifejezett célja szerint a Protreptikos-szal egy a pogányságból kiinduló és a kereszténységhez vezető ösvényre akarja olvasóját

¹ certe nullum alium potiore[m] animae demonstratorem quam auctorem a Deo discat, quod a Deo habeas, aut nec ab alio si nec a Deo. Quis enim revelavit, quod Deus texit?

² Quid adeo simile philosophus et Christianus, Graeciae discipulus et coeli?

segíteni. De ha mindjárt a Protreptikosban ismételten felszólítja a pogányokat, -- ez az egyes fejezetek állandó refrainje, -- forduljanak a keresztyénséghez, nem akarja őket keresztyénné tenni pusztán a Protreptikos révén. Ezzel csak eddigi felfogásukkal szemben akarja őket bizalmatlanokká tenni, és pedig nem elődei-nek utánzásával, hogy a pogány vallást nevetséges színben tünteti fel, hanem ellenkezőleg, hogy ezt komor, de az igazság-nak megfelelő vonásokkal rajzolja, s így undort és utálatot kelt olvasójában az iránt, amit eddig vallásnak tartott, hogy így szivesebben forduljon a keresztyénség felé. A földet akarja csak a jó mag számára elkészíteni, a jó magot a mennyei szántóvető veti el; ha, idővel, alkalmasak lesznek rá, hogy a keresztyénség mi-benlétét megértsék, a bizonyítékok sokaságával szolgálhat nekik (Protr. 10), de csak miután erre képesek lesznek. E célból azon-ban előbb a betegség erejét kell megtörni, hogy a gyógyulás utján levő a Logos mibenlétét felfoghassa¹ (Päd. I. i), a hályogot kell a szemről levenni, hogy az éjszaka eloszolják s a vak lás-son. (Protr. 12.)

Felfogása szerint néha megtörténik, hogy a keresztyénség is, filozófia is ugyanazon tárgyról beszél, de különböző szempontból. A keresztyénség a kijelentés alapján, a filozófia az emberi hipotézisek alapján². A filozófiát, ha mindjárt csak negatív eredménye volt is, nem lehet elvetni (Str.. I 43, VII 92), mert már a pogány vallás hazugságának kimutatásával nagy szolgálatot tett. (Protr. 2.) A filozófusok legalább közelébe jutottak az igazságnak, különösen egy Plátó (Str. II 16, I. 42, Päd. II 18). Az isteni Logos igazságának néhány szikráját ők is elfoghatták (Str. I 98, 99). Itt ott akaratauk ellenére is keresztyén értelemben fejezik ki magukat (Protr. 6), mégis, mivel a Logostól távol álltak, az olyan emberhez hasonlók, aki láb nélkül akar járni (Protr. 7). A pogány bálványok nevetséges voltát felismerik ugyan, mégis, ha nem is emberi kéz által készített szobrokat, de a világot, mint egészet imádják, s így bár azt gondolják, hogy távol vannak a tévelygéstől, belezutottak abba (Protr. 5.) -- A keresztyéneknek azonban, miután a Logos a földre jött, nincs arra szükségük, hogy sokat kutas-sanak és emberi bölcseség után járjanak Athénbe és Görögország egyéb részeibe, mert ha már az lett tanítómesterükké, aki mindeneket betölt szent erejével... úgy most már az egész világ Athén és Görögország... amint ha a nap nem volna, a többi csillagok ellenére is sötétség venne körül bennünk, úgy a keresztyének is, ha a Logos nem ismerték volna fel, sötétségben lennének. (Protr. c. 11.) A keresztyének Istentől tanulnak, ezért nem szabad az ő tanításukat tökéletlennek tartani (Päd. I. 6).

Kiss Jenő.

¹...ταύτη καὶ τοῖς ἀθενοῦσι τὴν ψυχὴν παιδαγωγοῦ θεῖ, ἐν' ἡμῶν ἰάσῃται τὰ πάθη.

²... φιλοσοφίαν δὲ, οὐ τὴν Στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν πλατωνικὴν... ἀλλ' ἔσα εἴρηται παρ' ἑκάστη τῶν αἰρέσεων τούτων καλῶς... φιλοσοφίαν φημί. Ἔσα δὲ ἀνθρωπίνων λογισμῶν ἀποστειρόμενοι παρεχόμενον, ταῦτα οὐκ ἂν ποτε θεῖα εἶποιμ' ἂν.